

Wachcińska, Olga

"Medycyna tradycyjna w Polsce", Barbara Ogrodowska, Warszawa 2012 : [recenzja]

Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu 4, 174-179

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Barbara Ogródowska, *Medycyna tradycyjna w Polsce,*

Sport i Turystyka

Muza SA, seria *Ocalić od zapomnienia,*

Warszawa 2012, ss. 343

Medycyna ludowa, jeden z podstawowych działów chłopskiej wiedzy o świecie¹, stanowi przedmiot negasnącego zainteresowania przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, m.in. antropologii kulturowej, etnografii, folklorystyki, socjologii wsi, socjologii medycyny, historii medycyny. Na gruncie polskiego ludoznawstwa wiele uwagi poświęcono dotychczas zagadnieniom związanym z chłopskim lecznictwem. Owocem badawczych fascynacji tą problematyką są powstałe już w XIX wieku oraz na początku XX stulecia prace zasłużonych polskich uczonych, by wymienić chociażby Mariana Udziela², Franciszka Wereńkę³, Kazimierza Moszyńskiego⁴ czy Henryka Biegeleisena⁵. Do najważniejszych nowszych studiów z tego zakresu należą opracowania autorstwa Zbigniewa Libery⁶ i Adama Palucha⁷. Należy także pamiętać o poświęconych lecznictwu ludowemu licznym artykułach naukowych publikowanych na łamach czołowych polskich periodyków etnograficznych.

W ubiegłym roku wykaz publikacji z zakresu omawianej problematyki poszerzyła praca Barbary Ogródowskiej *Medycyna tradycyjna w Polsce*, która ukazała się w ramach znanej serii *Ocalić od zapomnienia*, wydawanej przez wydawnictwo Sport i Turystyka Muza SA. Przypomnijmy, że w ramach tejże serii, stawiającej sobie za cel upowszechnia-

1 Wśród klasycznych działów wiedzy ludowej Danuta Tylkowa wymienia kosmogonię, astronomię, meteorologię, wiedzę na temat świata roślin i zwierząt, umiejętności matematyczne (miary, wagi) i medycynę – zob. D. Tylkowa, *Wiedza ludowa*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław 1981, s. 71. Zdaniem Kazimierza Moszyńskiego, podstawowe działy wiedzy ludowej stanowiły: kosmografia i geografia, meteorologia, wiadomości o przyrodzie żywej, orientacja w zjawiskach życia psychicznego, umiejętności matematyczne i miary oraz medycyna – zob. K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2, *Kultura duchowa*, t. 1, Warszawa 2010, s. 17–230.

2 M. Udziela, *Medycyna i przesydy lecznicze ludu polskiego. Przyczynek do etnografii polskiej*, Warszawa 1891.

3 F. Wereńko, *Przyczynek do lecznictwa ludowego*, Kraków 1896.

4 K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2, *Kultura duchowa*, t. 1, Warszawa 2010, s. 172–230.

5 H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929.

6 Z. Libera, *Medycyna ludowa. Chłopski rozsądek czy gminna fantazja?*, Wrocław 1995; tenże, *Znachor w tradycjach ludowych i popularnych XIX-XX wieku*, Wrocław 2003.

7 A. Paluch, *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wrocław 1984; tenże, „Zerwij łańcuch z dziewięciu miedz...”. *Ziołolecznictwo ludowe w Polsce XIX i początku XX wieku*, Wrocław 1989; tenże, *Etnologiczny atlas ciała ludzkiego i chorób*, Wrocław 1995.

nie wiedzy na temat polskiego dziedzictwa narodowego, powstał szereg popularnonaukowych publikacji poświęconych polskiej historii, kulturze i tradycji. Wśród wydanych do tej pory blisko dwudziestu tytułów wymienimy chociaż trzyczęściowe *Polskie stroje ludowe*, *Polskie obrzędy i zwyczaje doroczne*, *Polskie tradycje i obyczaje rodzinne* czy *Polską sztukę ludową*. Wspólny mianownik dla książek z tej serii stanowi bogactwo materiału ilustracyjnego, w związku z obecnością którego opracowania nabierają formy kolorowych albumów przybliżających czytelnikowi prezentowane treści i bez wątplenia uatrakcyjnających lekturę.

Recenzowana książka, stanowiąca wyprawę w świat dawnego lecznictwa ludowego, oddaje strukturalne skomplikowanie wiejskiego systemu medycznego i jego zakorzenienie w tradycyjnym światopoglądzie. Otwiera ją rozdział poświęcony organizacji pomocy medycznej w dawnej Polsce. W jego pierwszej części autorka, wychodząc od historii europejskiej edukacji uniwersyteckiej w zakresie medycyny, przedstawia perspektywę krajową, łącznie z problemami rodzimych akademii i reformami mającymi na celu usprawnienie lecznictwa krajowego. Wspomina także o dominującej w ówczesnej myśli medycznej teorii humoralnej i wyrosłych wokół niej praktykach, ilustrując swój wywód odnośnym materiałem źródłowym. Przedstawia dawne metody i bołączki nauczania medycyny oraz przysposabiania do zawodu lekarza, a także pokrótce omawia rozwój poszczególnych gałęzi medycyny (okulistyka, stomatologia) oraz form kuracji (balneologia). Porusza także zagadnienie stanu ówczesnego położnictwa, który stanowi pretekst do przedstawienia historii ośrodków pomocy ciężarnym, samotnym matkom i porzuconym dzieciom. Wreszcie wspomina o powszechnym niegdyś problemie chorób wenerycznych i sposobach radzenia sobie z nim.

Druga część rozdziału poświęcona jest rozwojowi szpitali i instytucji pokrewnych, niosących pomoc potrzebującym. Ogrodowska wychodzi od kwestii średniowiecznych przytułków i szpitali zakładanych przez zakonników, by przejść do skrótowego omówienia zagadnienia lazaretów i alumnatów, a więc ośrodków zakładanych przede wszystkim w celu zapewnienia schronienia ubogim, kalekim i chorym. Prezentacją procesów rozwoju szpitalnictwa i przekształcania przytułków w instytucje zapewniające regularną pomoc cierpiącym zamyka badaczka drugi podrozdział i przechodzi do omówienia zagadnienia niższego szczebla medyków – laziebników, balwierzy i cyrulików.

Nieprofesjonalni uzdrowiciele cieszyli się ogromną popularnością w związku z ustawicznym deficytem wykwalifikowanej kadry lekarskiej. Oprócz wymienionych powyżej kategorii praktyką medyczną zajmowali się kaci, którzy z racji wykonywania egzekucji i prowadzenia tortur posiadali pewną wiedzę z zakresu ludzkiej anatomii. Specjalizowali się oni w leczeniu ran, nastawianiu zwichnięć i składaniu złamanych kości. Ponadto lecznictwem parali się zwykli oszuści, często pochodzenia zagranicznego, podający się za słynnych, europejskich medyków, którzy za swoje „usługi” żądali wysokich wynagrodzeń. Do grona owych szarlatanów należeli olejkarze, handlarze relikwiami i lekami, hipnotyzerzy oraz magnetyzerzy.

Kolejny podrozdział poświęca autorka historii polskiego aptekarstwa. Przedstawia pokrótce dzieje aptek klasztornych, zakładanych przez zakonników jeszcze w czasach średniowiecza, aptek miejskich, sięgających XVI stulecia, oraz apteczek dworskich, charakteryzując asortyment poszczególnych instytucji, ich klientelę oraz sposoby dystrybucji medykamentów.

Prezentacja historii polskiego lecznictwa nie byłaby pełna bez omówienia dawnej literatury poświęconej problematyce medycznej i tematyce pokrewnej. W przedostatniej

części rozdziału pierwszego autorka pisze zatem o dawnych popularnych encyklopediach botaniczno-medycznych, zwanych herbarzami bądź zielnikami (np. *De herbarium virtutibus* Szymona z Łowicza z roku 1532, *O ziołach tutecznych a zamorskich y o mocy ich* Hieronima Spiczyńskiego z roku 1534, *Herbarz polski* Marcina z Urzędowa z roku 1595), o książkach medycznych (np. polski przekład pracy Samuela Augusta Tyssota *Porządek życia w czerstwości zdrowia w długie lata prowadzący ze wszystkich dzieł P. Tyssota w iedno zebrany* z roku 1789, *Lekarz dla włościan* Ludwika Perzyny z roku 1793), a także o kalendarzach, zawierających m.in. porady lekarskie.

Rozdział pierwszy zamyka prezentacja wiejskiego systemu lecznictwa, który za sprawą inercji tradycji przez stulecia funkcjonował w niemal niezmiennym kształcie. Ze względu na koszt usług lekarskich, znacznie utrudniony dostęp do nich oraz brak zaufania do obcych medyków, chłopcy wypracowali własny system opieki zdrowotnej, bez reszty zawierając przy tym lokalnym uzdrowicielom, trudniącym się bądź to leczeniem wszystkich chorób, bądź też specjalizującym się w wybranych dolegliwościach. Plejadę wiejskich „lekarzy” stanowili kowale, parający się wyrywaniem chorych zębów; babki (mądre) – miejscowe akuszerki; znachorzy (wiedzący); szeptuni i guślarze – leczący przede wszystkim magicznymi formułami⁸; owozarze – specjaliści od złamań, wreszcie czarownicy i czarownice, których działalność miała zarówno pozytywny, jak i negatywny charakter.

W rozdziale drugim Ogrodowska przygląda się dawnemu stanowi wiedzy w zakresie budowy i funkcjonowania ludzkiego ciała. Przytacza ludowe określenia narządów wewnętrznych i trawiących je chorób, odzwierciedlające naiwność ówczesnej refleksji medycznej, oraz prezentuje tradycyjne przekonania na temat przyczyn rozmaitych dolegliwości. Wyobrażenia chorób (i epidemii) w postaci osobnych, niezależnych bytów wchodzących w ciało człowieka i je wyniszczających zrodziły repertuar konkretnych praktyk, za pomocą których dążono do unicestwienia toczącej ciało pacjenta negatywnej siły.

Badaczka omawia także inne przyczyny zdrowotnych niedomagań, wymieniając wśród nich „dopust boży”, czary i uroki, „uroczne” spojrzenie, opętanie przez diabła, fizyczne nadwyżenie organizmu (np. „poruszenie macicy”), przeziębienie (np. „zaziębiona krew”), urazy mechaniczne (np. „przelamania”, „zerwanie środków”) oraz psychiczne (np. „przestrach”, „złe życie”), wpływ zjawisk kosmicznych i działania żywiołów. Podaje przy tym popularne metody stosowane w walce z problemami spowodowanymi przez wyliczone czynniki. Następnie omawia najczęściej występujące choroby (z podziałem na choroby skórne, choroby wewnętrzne, choroby układu nerwowego i choroby narządów zmysłów), podaje ich ludowe nazewnictwo i opisuje metody walki z tymi przypadłościami.

Rozdział trzeci poświęcony jest ludowej terapii chorób. W pierwszej części autorka koncentruje się na środkach leczniczych, wśród których wymienia leki roślinne, odzwierzęce, pozyskane z ciała człowieka, pochodzące z natury oraz amulety. Omawiając pierwszą kategorię medykamentów, badaczka wspomina o polskich zielnikach, katalogujących zioła lecznicze i przywołuje szereg opracowań, w których poświęcono uwagę problematyce fitoterapeutycznej. Dalej wylicza szereg popularnych wśród ludu ziół, opisując ich właściwości lecznicze oraz formy aplikacji. Charakteryzując drugą grupę specyfików, autorka wychodzi od kulturowego statusu świata fauny i miejsca poszczególnych jego reprezentantów w tradycyjnej wizji świata, by przejść do omówienia najczęściej stosowanych

8 Ich opis, typologię oraz antologię formuł zawarłam w swej książce: *Polskie zamówienie ludowe. Tekst i kontekst*, Agencja DB, Starogard Gdański 2013, ss. 234.

produktów pochodzenia zwierzęcego (np. jajko, mleko, sadło, krew, sierść, ekskrementy) bądź zwierząt w ogóle (np. żaba, ryba, gołąb) w walce z rozmaitymi dolegliwościami. Opisuje następnie wykorzystanie środków odczłowieczych, tj. śliny, krwi, włosów, odchodów, uryny oraz części ciała osób zmarłych (np. kości, zęby lub palce). Przedostatnią grupę środków, za pomocą których walczono z chorobą, stanowią – w ujęciu autorki – woda (źródłana, święcona), ziemia (zakopywanie w ziemi, okłady z ziemi i gliny) i minerały (strzałki piorunowe, stal i żelazo, korale), ostatnią natomiast – amulety i przedmioty uprzednio poświęcone w kościele.

W dalszej części rozdziału trzeciego autorka omawia zabiegi lecznicze, dzieląc je na realne i magiczne. Ludowi znachorzy, po oględzinach pacjenta i postawieniu diagnozy, zaczynali leczenie, odwołując się do rezerwuaru znanych sobie praktyk „realnych”, do których należały m.in. nastawianie złamań, puszczenie krwi, przystawianie pijawek, stawianie baniek, zalecanie kąpeli leczniczych, podwiązywanie, wysysanie i wypalanie ran. Drugą kategorię zabiegów, określonych mianem magicznych i fundowanych na antropomorficznych wyobrażeniach choroby, konstituowały praktyki dążące do fizycznego usunięcia choroby poprzez wytrząśnięcie, zdmuchnięcie, zlizanie jej. Próbowano ponadto pozbyć się choroby wraz z wydzielinami i wydaliniami z ciała – wymiotami, łzami, potem, moczem i ekskrementami. Starano się także symbolicznie wyrzucić chorobę, przenieść ją na inny obiekt, nakłonić do wyjścia z ciała pacjenta przez zadawanie jej bólu (np. przez nakłuwanie lub przypiekanie jej), straszenie lub obrażanie jej bądź – przeciwnie – przez schlebianie jej i przekonywanie, że gdzie indziej będzie jej lepiej. Kończąc rozważania na temat sposobów leczenia, prezentuje autorka ludowe rytuały słowne, mające na celu unicestwienie choroby. Omawia zjawisko funkcjonowania tekstów zamówień, zażegnywań i zaklinań (nie dokonując jednak rozróżnienia między nimi⁹) oraz towarzyszących im czynności magicznych, sytuacje wymagające sięgania po nie oraz kontekst ich używania.

Kolejną część pracy Ogródowska poświęca zagadnieniu profilaktyki zdrowotnej. Przedstawia tu zwyczaj noszenia przy sobie roślinnych apotropeionów, dezynfekowania pomieszczeń (zwłaszcza tych, w których przebywał nieboszczyk), przypinania dzieciom czerwonych wstążeczek oraz spluwania i zaciskania dłoni, by ustrzec się przed urokiem. Przytacza ponadto szereg popularnych zakazów i nakazów związanych z kobietą ciężarną, mających na celu magiczną ochronę jej i noszonego przez nią płodu, wreszcie – wspomina o rozpowszechnieniu szeregu przepisów przeciw ospie.

W ostatnim rozdziale autorka omawia warunki codziennego życia i niski stan higieny elit z przełomu XVIII i XIX wieku oraz ówczesne poglądy warunkujące niechęć do mycia się. Akcentuje jednocześnie zachodzące stopniowo zmiany w tym zakresie, związane z rozwojem sieci kanalizacyjnych, a przede wszystkim przeorientowaniem sposobu postrzegania kwestii higieny i dostrzeżeniem jej wpływu na ogólny stan zdrowia. W podrozdziale poświęconym higienie mieszkańców wsi Ogródowska podkreśla problem złych warunków mieszkaniowych, korzystania z niezdrowej wody, nagminnego przenoszenia zarazków przez owady, prowizorycznych toalet, wreszcie – jedynie okazjonalnego mycia się i jeszcze rzadszego kąpania. Na koniec przedstawia historię łaźni – ich początki, zasady funkcjonowania, renesans popularności oraz zmierzch.

Zarzut, jaki można sformułować pod adresem opracowania Ogródowskiej, dotyczy

9 Rozróżnienia takiego dokonała Anna Engelking – zob. A. Engelking, *Rytuały słowne w kulturze ludowej. Próba klasyfikacji*, [w:] *Język a kultura*, t. 4, (red.) J. Bartmiński, R. Grzegorzczkowska, Wrocław 1991.

pewnej chaotyczności wyводу, wywołującej w czytającym wrażenie niekonsekwencji w autorskim zamyśle doboru i usystematyzowania prezentowanych treści. Z kolei niewątpliwym walorem publikacji jest przystępne dla przeciętnej odbiorcy przedstawienie najważniejszych zagadnień związanych z lecznictwem tradycyjnym, popularyzujące wiedzę o tej – jakże ważnej – dziedzinie kultury ludowej oraz towarzyszący mu bogaty materiał egzemplifikacyjny w postaci fotografii, rycin i cytatów pochodzących ze źródeł różnego typu – historycznych, etnograficznych i literackich. Choć publikacja nie wnosi zbyt wiele nowego do współczesnego stanu wiedzy o kulturze ludowej (bo przecież nie takie założenie przyświecało autorce), jest pozycją wartościową, gdyż stanowi pierwsze na polskim rynku wydawniczym tak obszerne i wieloaspektowe opracowanie popularnonaukowe poświęcone zagadnieniu dawnego lecznictwa.

Literatura

Biegeleisen Henryk, *Lecznictwo ludu polskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1929.

Engelking Anna, *Rytuały słowne w kulturze ludowej. Próba klasyfikacji*, [w:] *Język a kultura*, t. 4, (red.) J. Bartmiński, R. Grzegorzczkova, Wiedza o Kulturze, Wrocław 1991, s. 75-85.

Libera Zbigniew, *Medycyna ludowa. Chłopski rozsądek czy gminna fantazja?*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.

Libera Zbigniew, *Znachor w tradycjach ludowych i popularnych XIX-XX wieku*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 2003.

Moszyński Kazimierz, *Kultura ludowa Słowian, cz. 2, Kultura duchowa*, t. 1, Grafika, Warszawa 2010.

Paluch Adam, „Zerwij ziele z dziewięciu miedz...”. *Ziololecznictwo ludowe w Polsce XIX i początku XX wieku*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1989.

Paluch Adam, *Etymologiczny atlas ciała ludzkiego i chorób*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.

Paluch Adam, *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1984.

Tylkowa Danuta, *Wiedza ludowa*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2, (red.) M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981, s. 71-88.

Udziała Marian, *Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Przyczynek do etnografii polskiej*, Księgarnia M. Arcta, Warszawa 1891.

Wachcińska Olga, *Polskie zamówienie ludowe. Tekst i kontekst*, Agencja DB, Starogard
dański 2013, ss. 234.

Wereńko Franciszek, *Przyczynek do lecznictwa ludowego*, Akademia Umiejętności,
Kraków 1896.